

Юридична природа та сутність застосування норм права

А.Й. Француз

доктор юридичних наук,
професор, завідувач
кафедри державно-
правових дисциплін,
заслужений юрист України,
Герой України,
Університет економіки
та права «КРОК»

Н.П. Костюк

старший викладач
кафедри психології,
соціології та права,
Вінницький торговельно-
економічний інститут
КНТЕУ

У статті досліджено основні аспекти, юридичну природу, зміст і сутнісні ознаки застосування норм права.

Ключові слова: застосування норм права, управлінська природа застосування норм права.

В статье исследованы основные аспекты, юридическая природа, содержание и существенные признаки применения норм права.

Ключевые слова: применение норм права, управленческая природа применения норм права.

The article deals with the basic aspects of a legal nature, content and essential features of the application of the law.

Keywords: application of the law, administrative nature of application of the law.

Постановка проблеми

У зв'язку з побудовою в Україні демократичної правової держави виникає необхідність визначення основних ознак і сутності застосування норм права. Суб'єкти застосування норм права повинні діяти тільки на підставі і відповідно до законодавства України. Сфера цієї діяльності має бути чітко визначена нормативно-правовими актами. Втілення в життя правил поведінки, що становлять зміст права, здійснюється в процесі застосування норм права. Саме через застосування норм права досягається результат, зміст якого був закладений законодавцем при виданні норми права. Тому своєчасне і точне застосування правових норм – це найважливіша передумова додержання та зміцнення правопорядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемні питання щодо змісту і сутнісних ознак застосування норм права вже доволі тривалий час перебувають у центрі уваги вчених-правознавців. Застосуванню цих норм у цілому й окремим проблемам правозастосовної діяльності присвячено

численні публікації радянських, вітчизняних і російських науковців, серед яких, передусім, заслуговують на увагу праці М. Александрова, С. Алексєєва, І. Бенедика, Ю. Бро, Є. В. Додіна, І. Дюрягіна, В. Горшеньова, В. Лазарева, Я. Михал'як, П. Недбайла, С. Олейникова, П. Рабіновича, О. Черданцева, В. Юсупова та інших. Багато уваги приділяли поняттю застосування норм права вчені Д. Керимов, П. Галанза, І. Фарбер, розглядаючи застосування в якості однієї з форм реалізації права [1, с. 102-104].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на широке вивчення питань механізму реалізації норм права, існує нагальна потреба у фундаментальному дослідженні теоретичних проблем їх застосування, визначення юридичної природи і сутнісних ознак.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження питання змісту і сутнісних ознак застосування норм права.

Виклад основного матеріалу дослідження

За своєю юридичною природою застосування норм права – досить складне і багатопланове явище. Ще у XIX ст. професор Ф. Мартенс у підручнику з теорії держави і права звертав увагу на те, що кожен закон видається для того, щоб бути виконаним, отримати точне і дійсне застосування. Хоча визначення поняття «застосування» і «виконання» він не давав, однак уже на тому етапі розвитку теорії права ці поняття розмежовувалися [2, с. 318]. Тільки в 1909 р. О. Рождественський у книзі «Загальна теорія права» дає визначення поняття «застосування норм права». Під ним він розуміє конкретне підкорення закону того або іншого життєвого випадку, передбаченого законом [3, с. 191]. Застосування норм права є завершальною стадією складного процесу правотворчості, її підсумком, метою. Норма права стикається з об'єктом свого регулювання й одночасно виходить із раціональної сфери правотворчості, щоб увійти до ірраціональної сфери реального життя [4, с. 423].

Ще на початку 20-х рр. XX ст. існувало три основних підходи до розуміння поняття «застосування норм права»: психологічна школа, соціологічна та нормативістська. Представники психологічної школи (М. Рейснер, І. Ільницький) звертали увагу на те, що тільки спонтанний ентузіазм та інтуїтивні почуття справедливості можуть насичувати застосування норм права. Формалізм призводить до смерті норми права. І нині В. Глуценко також пропонує суб'єкту застосування норм права керуватися правовими припущеннями, але не тими, що ототожнюються з гіпотезою норми права, а інтуїтивними припущеннями про необхідність застосування норм права в конкретній ситуації [5, с. 364]. Однак ми не погоджуємося з автором, тому що процес застосування норм права повинно відбуватися відповідно до принципу законності, нівелювання якого може призвести до свавілля органів державної влади, до зловживання ними своїми повноваженнями. Існування соціологічної школи пов'язано з іменами А. Гойбарга,

П. Стучки, які розглядали застосування норм права як автоматичний і соціально детермінований процес [6, с. 177]. Недоліки ідей представників цієї школи виявлялися в тому, що поняття «законність» підмінялося поняттям «доцільність», визначальними в процесі застосування норм права були не правові фактори, а економічні, соціальні. Застосування норм права стало основою правотворчості. На сучасному етапі розвитку теорії застосування норм права окремі вчені також підтримують соціологічну школу, до них належить О. Литвишко, який вважає, що застосування норм права органічно властивий комплексний характер суспільного впливу, що на кожного правозастосовувача впливає громадська думка, яка виконує стимулюючу функцію розгляду юридичної справи [7, с. 19-23]. Ця точка зору заслуговує на критику, оскільки не можна перебільшувати значення впливу неправових факторів на процес застосування норм права. Залежність застосування норм права від соціально-політичної ситуації в країні достатньо чітко сформулював професор С. Курильов: «Застосування норм права хоча і визначається різноманітними факторами, в основному залежить від змісту правових норм... економіка визначає політику, політика – правосвідомість, правосвідомість – право, зміст права – діяльність органів застосування норм права: [8, с.194]. Так, ми погоджуємося з тим, що цей вплив існує, але все ж таки застосування норм права, перш за все має юридичну природу. Нормативістська школа, яка досі залишається панівною, ототожнює правову реальність із нормою права, характеризується чіткими формулюваннями, точністю нормативно-правових актів, законодавець намагається охопити і сформулювати всі сфери реального життя, зробивши їх галуззю застосування норм права. Позитивним є те, що тільки представники цієї школи визначили поняття ефективності застосування норм права, урахувавши тривалість дії норми права, сферу впливу, високу законодавчу техніку. Ми пропонуємо розглядати застосування норм права, поєднуючи ідеї названих шкіл, оскільки,

по-перше, правова реальність є більш складним явищем, ніж видається нормативістам, і на застосування норм права впливають не тільки діючі норми права, а й панівні ідеї суспільства, особливості правосвідомості; по-друге, займаючись застосуванням норм права правозастосовувач керується не тільки законом, а й власним досвідом, управлінськими навиками; по-третє, психологічні та соціально-психологічні фактори впливають на застосування норм права. Застосування цих норм є елементом єдності, яку являє собою суспільне життя. Саме через застосування норм права відображаються панівні в цю історичну епоху ідеї, особливості світогляду, реально існуюча механіка соціального організму і весь накопичений і систематизований нормативний матеріал. Тому завданням законодавця залишається облік і узагальнення цих факторів, що так чи інакше впливають на застосування і дію закону чи правової норми, які ним створюються [4, с. 426].

Досліджуючи поняття застосування норм права, вважаємо за доцільне зупинитися на управлінській природі застосування норм права, яка виявляється в тому, що таке застосування є одним зі способів державно-правового впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування. На початку 60-х років ХХ ст. І. Дюрягін звернув увагу на управлінський аспект застосування норм права, і ми погоджуємося з тим, що організуючий вплив, який здійснюється в процесі застосування норм права на суспільні відносини, є різновидом управлінської діяльності, а відносини, що при цьому виникають, – різновидом управлінських відносин [9, с. 20]. Виходячи з цього, можемо зробити висновок про те, що в теорії застосування норм права можуть бути використані категорії, напрацьовані наукою управління: стадії управління, які слід розглядати як стадії застосування норм права; управлінська інформація, що розглядається як інформація про фактичні обставини справи; управлінське рішення, що розглядається як акт застосування норм права. «Практична спрямованість теорії застосування норм права,

природно, зумовлюється її безпосередньо прикладним характером, – пише П. Рабінювич у відповідному розділі навчального посібника з теорії права та держави. – Адже майже всі службові обов'язки професійних юристів зосереджуються на застосуванні юридичних норм або на його забезпеченні» [10, с. 142].

Упорядники фундаментальної вітчизняної юридичної енциклопедії [11, с. 528] при визначенні поняття «застосування правових норм» без застережень використовують поняття «застосування правових норм» і «правозастосовна діяльність» як взаємозамінні. Такий же підхід демонструє І. Дюрягін, про що свідчить вищенаведене визначення «застосування норм права (правозастосовної діяльності)» як єдиного поняття, і ми з цим погоджуємося. Однак окремі науковці не підтримують цю точку зору. Як вважає Д. Бочаров, така практика отождолення понять «правозастосування», «застосування норм права» та «правозастосовна діяльність» попри усталеність у юридичній науці навряд чи є виправданою, оскільки може призводити до виникнення прикрих непорозумінь. Автор зазначає, що кінцева мета правового регулювання, тобто фактична реалізація визначених правовими нормами вимог і можливостей, досягається самим актом застосування відповідної норми (регулятивної чи охоронної). Однак нерідко досягнення цієї мети потребує й послідовного застосування компетентним суб'єктом (суб'єктами) значної кількості правових норм, як регулятивних, так і охоронних. Це спричиняє виникнення комплексу питань, пов'язаних із визначенням такого роду діяльності. З іншого боку, виникає проблема визначення статусу діяльності, що реалізується в межах окремої стадії акту застосування норми права і не приводить до ухвалення остаточного рішення у справі [12, с. 5-7]. Ми не підтримуємо цю думку, оскільки застосування норм права досліджуємо саме як процес, що складається з послідовних стадій, кожна з яких має свою мету. Як вважає Д. Бочаров, обсягові поняття «правозастосовна діяльність» належить не лише процес здійс-

снення численних послідовно-паралельно пов'язаних взаємозалежних актів застосування норм права, а й окремо взяті акти застосування, які до того ж можуть спиратися серед фактичних підстав застосування норми на раніше вчинений, або ж відіграти роль юридичного факту за подальшого розвитку правовідносин, тобто увійти ланкою до правозастосовного ланцюжка діяльності. Поняття «правозастосовна діяльність» може використовуватися й для позначення окремих дій у рамках акту застосування норми права, оскільки кожний такий акт складається з декількох стадій і потребує вчинення різнорідних дій, здійснюваних поетапно (до того ж, доволі часто – різними суб'єктами) [12, с. 8]. На нашу думку, автор вдається до підміни понять «стадія процесу застосування» і «правозастосовна діяльність». Аналогічною є позиція В. Горшеньова, який зазначав, що правозастосовну діяльність слід розглядати як сукупність різнорідних актів основного й допоміжного характеру, за допомогою яких забезпечується безперервність процесу реалізації нормативно-правових приписів [13, с. 46-47]. Дослідники В. Реутов та О. Ушаков розглядають поняття «правозастосування», «застосування норм права» та «правозастосовна діяльність» з позицій розрізнення категорій загального й окремого та частини й цілого. Термін «правозастосування», на їхню думку, повинен вживатися на позначення специфічної форми правореалізації, пов'язаної з реалізацією владної компетенції. Натомість термін «застосування норм права» автори вважають за доцільне використовувати для позначення випадків повної реалізації норми самим актом її застосування, а більш складні випадки, що потребують послідовного здійснення численних актів застосування норм права, позначати термінами «правозастосовний процес» або «правозастосовна діяльність» [14, с. 8-9]. Ця точка зору, на нашу думку, є невинуватою, тому що конкретні про-

цеси застосування норм права відрізняються один від одного як за складом учасників, так і за організаційно-правовими формами і способами здійснення. Шляхом застосування норм права держава у своїй діяльності реалізує дві основні функції: організовує виконання правових норм і охороняє та захищає права учасників суспільних відносин від порушень і посягань на них.

Висновки

Ключовим моментом у розумінні природи застосування норм права є організаційно-правові відносини, що становлять зміст процесу застосування норм права. Хоча останнє за своєю природою є юридичною діяльністю, однак детермінується низкою неправових факторів, перш за все, соціально-політичних. Цей вплив може бути як позитивним, так і негативним. Такі фактори можна поділити на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх, що детермінують процес застосування норм права, належать: система правових норм, система правосвідомості, культура, політика, економіка, екологія. Основними внутрішніми факторами є особистісні, що характеризують особливості психічних процесів правозастосовувача (пам'ять, емоції, воля), а також специфіка характеру і свідомості.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що застосування норм права – це організаційно-правовий, творчий процес, метою якого є розгляд і вирішення різноманітних індивідуальних справ, що мають юридичне значення, який регламентується спеціальними процедурно-процесуальними нормами і підпорядковується певним вимогам (законності, доцільності, ефективності, обґрунтованості, справедливості), здійснюється компетентним державними органами, уповноваженими на це громадськими об'єднаннями або їх посадовими особами, у результаті якого створюється акт застосування норм права, тобто приймається рішення по конкретно-індивідуальній справі.

Література:

1. Фарбер И. Е. О применении норм советского социалистического права / И. Е. Фарбер, Д. А. Керимов, П. Галанза // Советское государство и право. – М. : Наука, 1954. – № 4, 5, 6. – С. 15-26.
2. Мартенс Ф. Ф. О государственном праве / Ф. Ф. Мартенс. – Санкт-Петербург, 1873-1874 гг. – С. 318.
3. Рождественский А. А. Общая теория права / А. А. Рождественский. – М., 1909 г. – С. 191.
4. Исаев И. А. История государства и права России. Полный курс лекций / И. А. Исаев. – М. : Юрист, 1996. – 446 с.
5. Глуценко В. В. Теория государства и права. Системно-управленческий подход / В. В. Глуценко. – М. : НПЦ «Крылья», 2000. – С. 364.
6. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : Учебник для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 2000. – 432 с.
7. Литвишко О. В. Правоприменительная деятельность как оценочный критерий социально-властных отношений в современном государстве / О. В. Литвишко // Российское законодательство в современных условиях: материалы IV ежегодной научно-практической конференции, 10 октября 2006 г. – Брянск : ООО «Издательство Курсив», 2006. – С. 19-23.
8. Курылев С. В. Основы теории доказывания в советском правосудии / С. В. Курылев. – Минск : Изд-во БГУ, 1969. – 204 с.
9. Дюрягин И. Я. Основы теории государства и права / И. Я. Дюрягин. – М. : Изд. 2-е, «Юридическая литература», 1971. – 318 с.
10. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – С. 176.
11. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. – Т. 2: Д-Й. – К., 1999. – С. 528.
12. Бочаров Д. О. Правозастосовча діяльність : поняття, функції та форми : Проблемні лекції / Д. О. Бочаров. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2006. – 73 с.
13. Горшенев В. М. К вопросу о функциях и процессуальных формах правоприменительного процесса // Сборник ученых трудов. – Вып. 9. Свердловск, 1969. – С.46-47.
14. Ушаков А. А. Социально-управленческая природа применения права / А. А. Ушаков, В. П. Реутов // Применение советского права : Сб. уч. труд. – Вып. 30. – Свердловск, 1974. – С. 8-9.